

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІКА ПІД ЧАС ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ І В ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

UKRAINIAN ECONOMY DURING THE
MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN
FEDERATION AND IN THE PERIOD
OF POST-WAR RECONSTRUCTION

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.01.003>

УДК 321.330.338(477)

JEL: A13, D74, O10, O15

В.П. ОНИЩЕНКО, д-р екон. наук, проф.,
консультант ТОВ «ЕКСОТЕН- консалтинг»

вул. Пирогова, 8, 01054, Київ, Україна

e-mail: ov2016@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3742-5195>

ЛЮДСЬКИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЇЇ ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Показано, що війна спричинила новий формат міжнародних політичних і економічних відносин та їх вплив на майбутнє України. Окреслено проблеми процесу трансформації соціально-економічного і політичного життя України в повоєнний період. Доведено, що без нової якості людського і соціального капіталу відродження країни є неможливим.

Ключові слова: війна; трансформаційне відродження суспільства; людський і соціальний капітал; інтеграція в ЄС.

У дні благополуччя користуйтеся
благом, в дні нещастя розмірковуюйте.
Екклезіаст. 7:14

Тяжка година настала для України, але про її майбутнє потрібно думати сьогодні й плекати надію на краще. Головний виклик, який суттєво вплинув на життя України і Європи, — війна РФ з нашої країною, яку слід розглядати як цивілізаційне протистояння. Україна намагається сформуванати свою європейську цивілізаційну суб'єктність, а РФ тому всіяко заважає. І ми повинні це розуміти і докладати максимум зусиль для перемоги, бо, як вірно зауважив У. Черчилль, народи, які борються до кінця, — піднімаються знову, а які покійрно здаються — зникають.

Війна перевела на якісно новий рівень глобальні протиріччя і конфронтаційні тенденції та започаткувала нові за формою і змістом протистояння політичного й економічного характеру. Отже, Україні потрібно знайти своє місце в новому світовому політичному і економічному порядку, і це місце на

Ц и т у в а н н я: Оніщенко В.П. Людський і соціальний капітал України в період її післявоєнного відновлення. *Економіка України*. 2023. № 1. С. 03—19. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.01.003>

сьогодні визначено — НАТО і ЄС. Для цього Україна має відроджуватись у трансформаційному режимі, тобто ми повинні стати європейцями.

Після закінчення війни відбудова України буде викликом глобального масштабу, який потребуватиме підтримки всієї міжнародної спільноти і нашого шаленого бажання відбудувати країну в нових соціально-економічних і політичних координатах. Багато є різноманітних прогнозів. Згадаємо План відновлення України, який обговорювався в Лугано (4—5 липня 2022 р.), план «Маршалла XXI століття» (Берлін, 24 жовтня 2022 р.) та інші заходи щодо допомоги Україні на різних регіональних і політичних рівнях. Привертають увагу наукові статті й дописи до періодичних видань з приводу майбутнього економічного розвитку країни, у яких постулюються інноваційність і конкурентоспроможність нашого розвитку тощо. Автори всіх цих публікацій праві, але виникає запитання: що ж має бути рушійною силою такого розвитку? Відповідь одна: головна рушійна сила економічного прогресу і соціальної трансформації суспільства — **людина і відтворений нею людський і соціальний капітал держави**, тому що воля людини формує себе і світ, у якому вона живе.

Слід зазначити, що проблеми розвитку людського і соціального капіталу активно розглядаються в науковому середовищі країни. Достатньо згадати колективну монографію, підготовлену співробітниками Центра Разумкова «Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ» [1], а також ряд інших праць. Але у зв'язку з війною і великими змінами в демографічних і соціальних ресурсах, обсяг і характер яких ми до кінця ще не знаємо і не розуміємо, необхідно активізувати дослідження відтворення соціального і людського капіталу в новій якості. У цьому контексті особливого значення набуває європейська модель розвитку політики соціальної якості й забезпечення відтворення людського потенціалу на її засадах, важливі аспекти якої розглядають В. Геєць, В. Близнюк і О. Никифорук [2]. Змістовною є стаття В. Антонюк, у якій авторка аналізує втрати людського капіталу і зумовлені ними загрози для повоєнної відбудови України [3].

Але нова ситуація потребує й нових підходів до осмислення проблем і механізму їх розв'язання. Отже, подальші наукові дослідження питань ефективного відтворення людського і соціального капіталу вимагають розуміння того, що вони не є суто економічними категоріями і механізм їх відтворення засновується не тільки на економічних чинниках, але й значно, а інколи вирішально, на нього впливають соціальні, культурні та політичні аспекти життя суспільства.

Отже, **мета статті** — визначити основні проблеми відтворення людського і соціального капіталу в контексті післявоєнної трансформації соціально-економічної сфери України.

ВІЙНА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНИ VS РФ

Зрозуміло, що сьогоднішня війна — це цивілізаційне протистояння. Україна знаходиться на стику (розломі) цивілізацій — західнохристиянської та східнохристиянської і євразійської. Межовий цивілізаційний стан України несе в собі серйозні загрози для неї, оскільки саме в цьому випадку, як зазначав

С. Хантінгтон, між народами різної культурної ідентичності виникають конфлікти: «лінії розлому між цивілізаціями — це і є лінії майбутніх фронтів» [4, с. 14]. Україна знаходиться на цій лінії і є «гарячою» територією на європейському континенті, з яких, як свідчить історія, виникають масштабні, й навіть геополітичні, конфлікти. Згадаємо Косово 1914 р. і Першу світову війну; 1939 р. — Польща і Друга світова війна. Сьогоднішня ситуація загрожує світові третьою світовою війною між Європою і Євразією, з якою асоціюється РФ. До речі, Дж. Фрідман слушно зауважує, що сьогодні пограничні землі на захід від РФ є саме такими «гарячими» точками. Вогонь уже виник, писав він у 2016 р., маючи на увазі війну на сході України, але хворост ще не запалав на повну силу і всесвітня пожежа не розгорілася [5, с. 13]. Сьогодні хворост запалав щосили, і як розгорнуться події далі не відомо. Війна триватиме, доки існуватиме сьогоднішня в політичному сенсі РФ. Можуть бути нетривалий мир і постійне політичне і воєнне напруження між країнами, а ширше — між Євроатлантикою і Євразією, тобто між двома світами. Тому Україна буде ще довгий час «гарячою зоною» на європейському континенті. Це війна за цінності та ідеї, які сплелись у «гордіїв вузол» проблем відносин України з РФ і які Путін намагається вирішити мечем, але він не Македонський.

Для РФ сучасні глобальні зміни цивілізаційного устрою світу не прийнятні. Вона не розуміє цього процесу через свій історичний розвиток, у якому насилля та імперська ідеологія відігравали провідну роль. Ми повинні усвідомити, що РФ ніколи не залишить Україну в спокої. А тому в нас є тільки один шлях — мілітаризація країни на кшталт Ізраїлю; у економіці має бути потужний промислово-оборонний комплекс; у зовнішньополітичній сфері — виважена і активна дипломатична діяльність щодо вступу до НАТО і ЄС.

Слід зауважити також, що політику цінностей, яка мала б формувати фундамент глобальної політики, у деяких випадках замінено на політику інтересів. До речі, про це свідчить, скажімо, політика окремих європейських держав (Угорщини, Італії та ін.), які піддаються енергетичному шантажу РФ і схиляють нас до мирної угоди. Але світ поступово розуміє згубність такого підходу. В цьому контексті згадаємо слова Г. Меїр, що неможливо домовлятися про мир з тими, хто прийшов тебе вбивати.

Російське вторгнення в Україну — це, по суті, початок війни за переділ світу, в якій є всі його компоненти: воєнна, економічна, політична і цивілізаційна. Погоджуюся з тезою І. Піляєва: «Повномасштабне воєнне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р. призвело до всепрониклої, тотальної політизації — у дусі Realpolitik — глобального економічного порядку, усієї системи міжнародних економічних і валютно-фінансових відносин, посилило загрозу їх дихотомізації та біполяризації у дусі нової «холодної війни»» [6, с. 5]. Зросла ймовірність конфліктів між провідними країнами світу. Глобальним лідером залишаються США в тандемі з ЄС і Великою Британією. Китай намагається зрівнятися в економічному і політичному впливі на світову спільноту із США, але в найближчі 10 років йому навряд чи це вдасться. Світ стане двополярним — США і Китай очолять свої полюси, які віддзеркалюють демократію й автократію. В економічному, воєнному і політичному аспектах суттєво зменшиться роль РФ, яка, ймовірно, примкне до Китаю і не матиме вагомий політичної і економічної сили, оскільки КНР використовуватиме її у своїх інтересах.

Багато хто пов'язують закінчення війни і формування нових відносин РФ з Україною зі зникненням Путіна. Але не варто розраховувати на ліберальний реванш у РФ після цього. Нова «перебудова» РФ може привести до влади чергового маніяка. Ф. Фукуяма правильно зауважує: «Путін культивував у Росії крайню форму націоналізму. І навіть після того, як він піде, я не думаю, що це зникне»¹. Війна в різних формах триватиме доти, доки у РФ не стануться істотні демократичні трансформації суспільства, які унеможливлять відродження диктатури.

Безпека України і сьогодні, і в майбутньому визначається політикою наших союзників, у першу чергу США. Зазначимо, що Стратегія національної безпеки США, оприлюднена 12 жовтня 2022 р., гарантує нашій країні повну підтримку², тобто ми не залишимося без істотної політичної, воєнної та економічної допомоги США та їх союзників.

ШЛЯХ ДО ЕКОНОМІЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Шлях до соціально-економічного відродження залежить від варіанта закінчення війни. Існують три основних варіанти: 1) перемога України; 2) проміжне замирення; 3) наша поразка. Наша перемога означатиме, що країна може активно почати трансформаційну розбудову. Щодо третього варіанта — Україна зникає зі світової мапи як держава. Проміжний варіант найбільш імовірний. Путін може на певний час піти на замирення, але він не відмовиться від планів щодо захоплення країни в довгостроковій перспективі, тому до цього необхідно готуватись у воєнному і економічному плані. Тому повторюю: у нас є тільки один шлях — мілітаризація країни на кшталт Ізраїлю; в економіці має бути потужний промислово-оборонний комплекс; у зовнішньополітичній сфері слід проводити виважену і активну дипломатичну діяльність щодо вступу до НАТО. Але за будь-якого варіанта, крім третього, людський і соціальний капітал є вирішальним у протистоянні з Росією і відбудові країни.

Війна — тяжке випробування для України, втрати колосальні, але ми повинні бути готовими до відродження країни, тобто почати з нового аркуша нашу історію. Але, як-то кажуть, розпочати з нового аркуша не важко, важко змінити почерк. На сьогодні цей аркуш визначено — ЄС і НАТО, а входження до цієї спільноти потребує **нового національного почерку цивілізаційного розвитку**, який визначатимуть громадяни України, які боліють за свою країну і готові на будь-які жертви заради її процвітання. Країні потрібно формувати нову генерацію громадян, які б розуміли драматичність ситуації, брали відповідальність за свою державу на себе, розуміючи, що світ допомагатиме нам у разі, якщо ми докладатиме максимальних зусиль з від-

¹ «Путин сделал одну из самых больших ошибок в истории, введя войска». Фрэнсис Фукуяма — об Украине, России и будущем обеих стран. *Новое время*. 2022. 02 сен. URL: <https://www.currenttime.tv/a/francis-fukuyama-ob-ukraine-rossii-i-buduschem-obeih-stran/32014016.html> (дата звернення: 10.09.2022).

² National Security Strategy. October 2022. Washington, The White House, 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10>. 2022.pdf

родження країни. Сподіваюся, що війна значно прискорила формування нації, адже в боротьбі вона гартується і стає сильною.

Як відомо, можливо виграти війну, але програти мир. Після її закінчення перед суспільством постануть нові проблеми, які не є такими однозначними, як під час війни. Тому для розбудови держави потрібна вмотивована цілеспрямованість суспільства до відродження, а також «...такі наявні під час війни аспекти автономізації особистості, як психологічна зрілість, відсутність інфантилізму та патерналізму у постконфліктній економіці, мають бути спрямовані на участь у відбудові країни» [2, с. 19].

Щоб перейти до визначень основних напрямів і складових механізму економічної трансформації України, необхідно оцінити наші втрати за цю війну. Збитки України, як вважають вітчизняні експерти, на кінець 2022 р. становитимуть більше трильйону дол.; за оцінками західних фахівців — близько 600 млрд. дол. Але це припущення, до того ж війна ще не закінчилася. Чекатимемо на міжнародний реєстр збитків, завданих Україні, як перший крок до створення міжнародного компенсаційного механізму для покриття наших втрат.

Війна — це падіння економіки й рівня життя населення: до кінця 2022 р. очікується до 40% падіння ВВП, рівень безробіття та інфляція перевищать 35%, рівень бідності сягне 60%. Але ці цифри можуть бути й більшими. Наслідком війни є також демографічна криза. Відповідно до офіційної статистики, на початок вторгнення РФ в Україну мешкало 41 130 400 осіб (без урахування Криму, Севастополя і ОРДЛО). У цілому з 24 лютого 2022 р. за межі країни, за різними оцінками, станом на 1 жовтня 2022 р. виїхали від 9 до 10 млн осіб, у тому числі до Європи — близько 7—8 млн, в основному жінки і діти. Європа також має бути готова прийняти ще не один десяток тисяч українців, які рятуватимуться від негараздів, спричинених руйнуванням критичної інфраструктури. Відомо, що понад 1 млн українців були депортовані з окупованих територій до РФ. З огляду на ці дані, сьогодні в Україні проживають приблизно 32—33 млн осіб. Слід зауважити, що це приблизні оцінки, а реальна статистика не відома. Але очевидно, що на Україну чекають дуже серйозні проблеми у сфері демографії і відтворення трудових ресурсів.

Необхідно також ураховувати, що у світі відбувається жорстка конкуренція за трудові ресурси. Європа старішає сильніше за Україну і компенсує це старіння емігрантами. Відтак, якщо ця хвиля вимушених емігрантів пробуде в Європі більше року, є ризик, що значна їх частина не повернеться додому, а це приблизно 15%, тобто близько 1 млн осіб. Узагалі країнам, що приймають українських біженців, таким як Німеччина і Польща, доведеться пристосовуватися до того факту, що українці залишаться в їх країнах на довгі роки, але вони від того виграють.

А що буде з трудовими ресурсами України в разі вільного виїзду до країн ЄС? Досвід країн Балтії, Польщі та інших «молодих» членів ЄС показує, що це становить неабияку загрозу економікам їх країн. Зрозуміло, що у нас ситуація є набагато гіршою — не визначене в часі, формах і методах політичне й силове протистояння з Росією. Це дуже сильний чинник, що кардинально змінить демографічну і трудову характеристику України. Масова міграція — це демографічне, соціальне й економічне лихо і занурення України в бід-

ність. Тому повернення українців додому має стати основним лейтмотивом спільної післявоєнної політики України і ЄС.

Відносно майбутнього економічного розвитку країни сказати щось конкретне неможливо, тому що війна триває, і коли й як вона закінчиться — невідомо. Зрозуміло, що необхідно буде вирішувати першочергові завдання відбудови держави, але в цьому контексті червоною лінією має проходити закладення фундаменту для формування і динамічного розвитку нової економіки, яка не може розвиватися без нового людського капіталу і соціального середовища як продукту відтворення соціального капіталу держави. Слід не говорити про тривіальності на кшталт інноваційного розвитку, а визначатися з реальною перебудовою суспільства, у якому людина буде активно задіяна в процесі формування свого життя, що й спонукає її до інновацій. Існують певні пропозиції щодо повоєнного відновлення України, але конкретизувати і моделювати, що саме нам робити в умовах невизначеності й високої турбулентності, вельми проблематично [7].

До речі, коли як приклади розглядаються післявоєнне відродження Японії, Республіки Корея, а також феномен Китаю [8], то слід пам'ятати, що воно творилося людьми зовсім інших цивілізації і культури. У цих народів на генетично-цивілізаційному рівні закладено спільну боротьбу за виживання, яка сформувала високу довіру між членами суспільства. До того ж ці держави з тисячолітніми історіями й чітко сформованим цивілізаційним і національним змістом. У нас інша історія розвитку, і ми, по суті, тільки формуємось як нація і держава. Ми найбідніша країна Європи, нам би, принаймні, зрівнятися з Польщею. Але, безумовно, досвід цих країн має бути врахований.

У контексті побудови нової України слід звернути увагу на одну важливу тезу Д. Норта: «Якщо ми постійно зайняті створенням нового, небувалою досі світу, то наскільки хорошою для його опису буде наша стара теорія, яка нами створена на основі накопиченого досвіду?» [9, с. 27]. На жаль, питання в такому дискурсі ми не ставили і не ставимо, а займаємося певними фантазіями на основі недолугого досвіду побудови сучасного демократичного суспільства і його економіки. Прикладом цього є План відновлення України, який був представлений у Лугано³. На мою думку, цей об'ємний документ розроблений людьми, які ще й досі мислять застарілими уявленнями про механізми економічного розвитку України. Він націлений на «вимагання грошей», а не на розкриття механізму залучення головного ресурсу економічного і соціального розвитку для відтворення України — людини. Для відродження України потрібно активізувати підприємницьку діяльність громадян, а для цього необхідна **економічна свобода**, за сумарним рейтингом якої Україна у 2020 р. посідала 126-те місце. Для порівняння: Румунія — 19-те, Болгарія — 23-тє, Албанія — 26-тє⁴.

Для розвитку національного бізнесу необхідно сповідувати й активно просувати національні інтереси, не боячись звинувачень у націоналізмі. По-

³ Національна рада з відновлення України від наслідків війни. План відновлення України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/nacionalna-rada-z-vidnovlennya-ukrayini-vid-naslidkiv-vijni/robochi-grupi> (дата звернення: 05.08.2022).

⁴ Economic Freedom of the World: 2022 Annual Report. *Fraser Institute*. 2022. Sep 08. URL: <https://www.fraserinstitute.org/studies/economic-freedom-of-the-world-2022-annual-report> (дата звернення: 05.08.2022).

вага до своєї країни — це те, що цінують у всьому світі. Можливо і потрібно поєднувати інтернаціоналізм і націоналізм. Правий Ю. Харарі у своєму переконанні, що націоналізм — це любов до своїх співгромадян; що хороший націоналіст XXI ст. — це глобаліст, тому що глобалізм не заперечує унікальність кожного з народів, а лише регулює відносини між ними⁵.

Ми добре розуміємо, що без масштабної міжнародної воєнної, політичної і економічної допомоги не обійтись, і нам активно допомагають. А тому Україна та її громадяни повинні бути готовими до плідної співпраці з міжнародними партнерами. Саме співпраці, а не жебракування і проїдання, і, на жаль, розкрадання допомоги. І для цього від нас вимагають, перш ніж виділити мільярдні кошти на реконструкцію країни, аби Україна продемонструвала конкретні плани в забезпеченні верховенства права і здійсненні судової реформи, дієвого механізму викорінення корупції. Для підсилення ефективності міжнародна допомога потребує координування. А тому слушною ідеєю є заснування спеціальної агенції, схожої на Адміністрацію економічної співпраці (Economic Cooperation Administration — ЕСА), яка адмініструвала «план Маршалла». Агенція має координувати донорів і бути єдиною точкою комунікації для української влади [10, с. 8—11].

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ — ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Людський капітал (ЛК) держави — це здатність її громадян до відтворення матеріальних цінностей. Він має вирішальне значення для забезпечення стрімкого, стійкого та інклюзивного зростання в Україні, але його частка в національному багатстві країни залишається невеликою. За недавніми оцінками національного багатства 141 країни світу, в Україні на ЛК припадає лише 34% загального національного багатства, тоді як у країнах з нижчим за середній рівнем доходів — 51%, а по регіону Європи і Центральної Азії — 62%⁶.

Для розбудови нової країни нам необхідний людський капітал нової якості, який був би націлений на розширене відтворення економічних відносин і економіки європейського гатунку. В цьому контексті особливу увагу слід звернути на освіту, яка не тільки визначає якість ЛК, але й є одним з основних чинників формування соціального капіталу суспільства. Безумовно, починати потрібно зі школи, але не можна забувати про деякі проблеми вищої і професійної освіти, які відіграватимуть ключову роль у відбудові України. Попри високий рівень освіти в країні значення людського капіталу як фактора виробництва залишається слабким. Чому така ситуація? На мій погляд, справа не в кількості студентів і учнів, людей з вищою освітою, а в не відповідності вищої та професійної освіти потребам національного ринку праці. Не рівень освіти нації визначає її ЛК, як це дехто думає і хизується масовістю вищої освіти в Україні, а запит на неї суспільства і ефективність її реалізації.

⁵ Харарі Ю.Н. Виступ на Всесвітньому економічному форумі в Давосі, 31.01.2020. URL: <https://nv.ua/opinion/recommends/budushchee-mira-yuval-noy-harari-o-tom-chto-zhdet-chelovechestvo-v-21-veke-poslednie-novosti-50066647.html> (дата звернення: 05.07.2022).

⁶ The Human Capital Index – 2020. Human Capital Project. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital#Index> (дата звернення: 05.08.2022).

У доповіді Світового банку за 2020 р. зазначається, що за Індексом рівня освіти у 2020 р. Україна посіла 47-ме місце зі 189 країн світу і близько 56% українців віком 30—34 роки мають вищу освіту⁷. Але при цьому за ВВП на душу населення до війни ми займали 117-те місце, а за рівнем конкурентоспроможності — 85-те⁸. Обсяг реалізованої нової для ринку інноваційної продукції у 2020 р. становив усього 0,2% від обсягу всієї реалізованої промислової продукції⁹. Отже, наша освіта справляє слабкий вплив на економіку держави.

Дещо про стан вищої освіти в Україні. За даними Держстату України у 2021/22 навчальному році в Україні було зареєстровано 386 закладів вищої освіти (ЗВО)¹⁰, тобто на 1 млн населення припадало 9,5 ЗВО. Для порівняння: у Нідерландах, Німеччині, Франції, Великій Британії кількість ЗВО на 1 млн населення коливається від 4 до 6 од. Кількість студентів у наших ЗВО на 2021/22 навчальний рік становила 1046,7 тис. осіб¹¹, або 60% молоді віком від 17 до 25 років, чисельність якої в Україні була близько 1800 тис. осіб. Такого немає ніде у світі. Безглузда витрата ресурсів у бідній країні.

У нас структура підготовки кадрів ЗВО не відповідає структурі потреб національного ринку праці. За даними Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, у 2018 р. за спеціальностями випускники розподілилися так: соціально-економічний і гуманітарний напрям — 44%, інженери — 16%, медики — 8%, педагоги — 7%, транспортники — 6%, природничі науки — 4%, архітектура і будівництво — 3%, сфера послуг — 3%, інші — 9%¹².

Сьогодні нічого не змінилося, про що свідчить структура заяв абітурієнтів за спеціальностями до ВНЗ України у 2022 р. Так, 61,5% вступників подали заяви на право, менеджмент, філологію, економіку, маркетинг, журналістику; 30,5% — на комп'ютерні науки і програмування; 8% — на технічні й природничі науки¹³. Складається враження, що наші середні школи не формують необхідних знань для опанування точними і природничими науками. Але в такому разі перспектива розвитку високотехнологічних виробництв країни вельми проблематична.

Ефективність діяльності закладу вищої освіти визначається, як правильно наголошує О. Костюк, працевлаштуванням її випускників¹⁴. За ре-

⁷ Ukraine. Human Capital Index 2020. *Human Capital Project*. October 2020. URL: https://databank.worldbank.org/data/download/hci/HCI_2pager_UKR.pdf?cid=GGH_e_hcpexternal_en_ext (дата звернення: 03.01.2023).

⁸ Рейтинг стран по ВВП на душу населения (ППС). *NONEWS*. URL: <https://nonews.co/directory/lists/countries/gdp-per-capita-ppp> (дата звернення: 03.01.2023).

⁹ Розраховано автором за: Статистичний щорічник України за 2021 рік. Київ, Державна служба статистики, 2022. С. 240, С. 411.

¹⁰ Там само. С. 120.

¹¹ Там само.

¹² Річний звіт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2021 рік. За заг. ред. С. Квіта. Київ, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти, 2022. 232 с. С. 20. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82-2021.pdf>

¹³ Онищенко О. Куди пішли найкращі абітурієнти: важливі результати вступної кампанії. *Дзеркало тижня*. 2022. 07 жов. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/kudi-pishli-najkrashchi-abiturijenti-vazhlivi-pidsumki-vstupnoji-kampaniji.html> (дата звернення: 10.11.2022).

¹⁴ Костюк О. Як утримати талановиту молодь в Україні: надійний спосіб. *Дзеркало тижня*. 2022. 02 жов. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/jak-utrimati-talanovitu-molod-v-ukrajini-nadijnij-sposib.html> (дата звернення: 10.11.2022).

зультатами першого в нашій історії національного електронного моніторингу, проведеного Міністерством освіти і науки у 2021 р., показник працевлаштування випускників українських ЗВО перебуває на рівні 59%. Для порівняння автор наводить такі дані. У Європі: з 2014 по 2021 р. показник працевлаштування випускників зріс з 79,5 до 84,9%. При цьому 12 країн Європи вже мають показник працевлаштування випускників, який перевищує 90% (Нідерланди, Мальта, Німеччина, Естонія, Литва, Угорщина, Словенія, Швеція, Фінляндія, Австрія, Ірландія і Латвія). До речі, як підкреслює О. Костюк, у Великій Британії введено «критичний» показник працевлаштування випускників. Якщо в якомусь університеті він буде меншим від 60% протягом 15 місяців після завершення студентами програми навчання, регулятор розпочне розслідування щодо нього і, безумовно, прийме рішення стосовно подальшої діяльності.

Університети повинні активно впливати на економіку країни і регіону своєї локалізації. Звертаю увагу в цьому аспекті на інший допис О. Костюка «Містоутворююча роль університетів. Чому це потрібно Україні»¹⁵. Автор акцентує увагу на тому, що університети Великої Британії і США щороку складають звіт «Вплив університету на економіку» (Economic Impact of the University), який містить вичерпну інформацію і найбільш важливу аналітику щодо впливу університету на соціально-економічний розвиток регіону, де він розташований. У нас жоден університет цього не робить. Повністю підтримую ініціативу автора про необхідність аналогічних звітів університетів перед своєю громадою (областю, містом, районом тощо) і перед країною, особливо якщо вони державні та національні. Ми бідна країна, а тому маємо ретельно рахувати ефективність обмежених коштів.

Зрозуміло, що країну відбудовуватимуть «сині комірці», тобто люди робітничих професій. Але де їх взяти? Звернемося до статистики. На кінець 2021 р. кількість закладів професійно-технічної освіти становила 694 од., тоді як у 2010 р. — 976 од., тобто скорочення — майже 30%; у 2021 р. випускників було 112,4 тис. осіб, тоді як у 2010 р. — 247,3 тис. осіб, тобто скорочення — два рази¹⁶. При цьому у 2021 р. випускників ЗВО було 261,8 тис. осіб, з них 48 тис. магістрів¹⁷. До речі, у 2020 р. картина була іншою: випускників налічувалося 385,7 тис. осіб, з них 130 тис. магістрів¹⁸. Країна магістрів! Україні вкрай потрібна інша за кваліфікацією робоча сила, яка буде здатна відбудувати промисловість, аграрний сектор, енергетику, інфраструктуру і багато чого іншого.

Російське вторгнення завдало збитків освіті, й це потрібно виправляти якнайшвидше. Щодо подальших дій необхідна реорганізація вищої освіти в контексті попиту суспільства на її продукцію. Держава має утримувати тільки ті ВНЗ і спеціальності, випускники яких потрібні для вирішення її на-

¹⁵ Костюк О. Містоутворююча роль університетів. Чому це потрібно Україні? *Дзеркало тижня*. 2020. 28 лип. URL: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/mistoutvorjjujucha-rol-universitetiv-chomu-tse-potribno-ukrajini.html> (дата звернення: 10.11.2022).

¹⁶ Статистичний щорічник України за 2021 рік. Київ, Державна служба статистики, 2022. С. 118.

¹⁷ Там само. С. 120.

¹⁸ Статистичний щорічник України за 2020 рік. Київ, Державна служба статистики, 2021. С. 121.

гальних проблем. Усі інші — за кошти населення. Скоротити кількість державних ВНЗ, виважено формувати державне замовлення на підготовку фахівців, забезпечити студентів за держзамовленням роботою у сфері державної економіки, а в разів відмови зобов'язати повернути державі гроші.

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ — ПЛАТФОРМА ДЛЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Соціальний капітал держави — це здатність її громадян до відтворення політичних і соціальних умов життєдіяльності заради досягнення спільної мети. По суті, це вміння облаштувати своє життя. Основою відтворення соціального капіталу конкретної держави є її цивілізаційний код, який визначає культурні детермінанти нації, а також неформальні й формальні цінності та норми, які поділяють члени суспільства і на основі яких формують політичні, соціальні й економічні відносини для досягнення спільної мети, яка не суперечить цінностям, моральним і етичним нормам суспільства і законам держави.

Слід зазначити, що соціальний капітал не можна оцінити з позицій кількісного аналізу, хіба що за результатами соціологічних досліджень. У принципі комплексна оцінка має віддзеркалювати рівень демократії, свободу особистості, ступінь довіри між громадянами, до держави та її інститутів та інші характеристики, з якими ще необхідно визначитися. До того ж, обов'язково слід урахувати цілі суспільного розвитку країни, але це предмет окремого дослідження.

Розглянемо деякі аспекти нашого політичного і соціального життя за останніми соціологічними дослідженнями, які відображають якість соціального капіталу держави і проблеми його відтворення відносно основних цілей, які ми ставимо перед собою, а саме вступ до ЄС і пов'язані з ним завдання трансформації суспільного життя. Вважається, що головною якісною характеристикою соціального капіталу є довіра. Чим вищою є довіра — тим меншим є «тертя» в наших відносинах, а отже, і легше домовлятися про спільну діяльність. Водночас і суспільні інститути працюють ефективніше. Але, на жаль, довіра в нашому суспільстві перебуває не на належному для побудови сучасного суспільства рівні. Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України засвідчує, що у 2021 р. з опитуваних переважно і цілком довіряли сім'ї і родичам 92,2%, сусідам — 54,5%, співвітчизникам — 47,4%, церкві й духовенству — 43,9%. До влади ж довіра була низькою. Так, поліції довіряли 14,7%, судам — 8,6%, президенту — 17,6%, Верховній Раді — 6,9%, уряду — 6,9%, місцевим органам самоврядування — 19,4%, політичним партіям — 6,7%¹⁹. Сподіваємося, що сьогодні соціологія взаємовідносин між державою і громадянами змінилася на краще. Війна гуртує націю.

Наша головна мета — вступ до ЄС. Нині понад 80% українців бажають жити разом з Європою. Але одного бажання замало, щоб стати європейцем. Перш за все необхідно змінити свою ментальність, сформовану рабською «совецькою» психологією. Влучно зауважив М. Жванецький: раб починає

¹⁹ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Київ, Інститут соціології НАН України. 2021. Вип. 8(22). С. 639—645. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021dlya-tipografii.pdf>

так: «Вони винуваті в тому, що я...», а вільна людина — так: «Я винуватий у тому, що я...» Ми весь час когось звинувачуємо у своїх негараздах і сподіваємося, що з'явиться український Мойсей, який виведе нас на шлях до щасливого життя. Але не слід шукати поводири до свого щастя, шлях до нього слід прокладати самостійно.

Щодо вступу України до ЄС, то, попри всі розмови про наше членство, Європа не готова цього зробити, принаймні в найближчі 10 років. Це пов'язано не тільки з економічною, соціальною і політичною готовністю України, але й з бажанням членів ЄС бачити у своїх лавах таку велику країну, яка може внести невизначеність у його функціонування. Розуміння цього зумовлює необхідність певних змін у організації управління прийняттям рішень і багатьма іншими інструментами, що забезпечують ефективну життєдіяльність союзу. Реформи ЄС назріли і до проблем з Україною. У цьому контексті німецький канцлер О. Шольц резонно заявив, що ФРН погодиться на вступ нових країн-членів тільки в тому випадку, якщо цей процес супроводжуватиметься реформою ЄС, щоб не поставити під загрозу здатність блоку до дій²⁰. Таку саму позицію займають Франція та інші члени ЄС.

Але, незважаючи на ці обставини, Україна повинна активно готуватися до прийдешнього європейського майбутнього, бо її громадяни цього бажають. За даними опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у жовтні 2022 р., 88% українців вважають, що через 10 років Україна буде процвітаючою країною в складі ЄС. При цьому серед них 63% повністю поділяють такий погляд, а скоріше погоджуються — 26%²¹. Надія, на мою думку, є занадто оптимістичною. Наприймати законів за рекомендацією і під тиском ЄС — не проблема, що й роблять президент, Верховна Рада і уряд, але потрібна активна цілеспрямована політика на їх втілення. І головне — у нас немає конструктивних ідей щодо створення механізмів докорінної культурної та інституційної перебудови держави в напрямі її інтеграції у ЄС, адже фундаментальні проблеми нашої інтеграції лежать у площині конвергенції національної культури (у її широкому розумінні) в напрямі до євроатлантичної. Глибинні, багато в чому архаїчні світоглядні уявлення українців зіштовхуються з новою для них культурою, для якої сьогодні характерний перехід від так званого модерну (культури індустріальної епохи) до постмодерну (культури постіндустріального суспільства), у центрі якого знаходиться особистість як духовна субстанція. Особистість цієї культури стає суб'єктом соціального, політичного і економічного розвитку.

Для Європи характерним є постійне підвищення рівня суб'єктності в економіці, де людина може проявляти себе вільно і відповідально через систему відносин приватної власності, коли економічний суб'єкт є суб'єктом власності. У політиці посилення ролі людини і розвиток принципу суб'єктності означають поглиблення демократичних основ державного устрою.

²⁰ Шольц висловився на підтримку розширення ЄС. *Укрінформ*. 2022. 15 жов. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3593981-solc-vislovivsa-na-pidtrimku-rozsirennja-es.html> (дата звернення: 09.11.2022).

²¹ Яким українці бачать майбутнє України через 10 років і готовність терпіти матеріальні труднощі. *KIIS*. 2022. 07 лис. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1157&page=1> (дата звернення: 09.11.2022).

У соціальній сфері суб'єктність проявляється в індивідуалізації суспільного життя людини й персоніфікації суспільних зв'язків і реалізується через механізми ліберальних інститутів. Україна ж сьогодні перебуває на стадії модерну, характерного для індустріального типу відтворення суспільно-економічних відносин, а тому, щоб прискорити інтеграцію в ЄС, необхідно динамічно формувати перехід країни і її громадян у новий культурний стан, адекватний європейському. Безумовно, цей процес є тривалим і нелінійним, оскільки Україна має свої національні особливості та історію; вона не може бути тотожною Європі, але як частина цієї цивілізації може відповідати основним європейським цінностям²².

Щодо здатності нашого соціального капіталу до розбудови суспільно-політичної сфери країни, то тут є проблеми. У політичному плані країна має свої специфічні риси. Наприклад, у нас політична партія створюється під лідера, він зникає з політичної арени і, як правило, зникає і партія (приклад — партія «Народний фронт» А. Яценюка). Персональної прив'язки партії у демократичному суспільстві не повинно бути. Партійна влада має бути колективною. Громадяни країни мають визначати тих людей, які формують для них якісні державні інститути й ефективну систему державного управління. Це є основою демократичного суспільства, у якому більшість громадян визначають своїх лідерів, які розробляють і втілюють певну траєкторію суспільного й економічного життя країни.

Але слід зауважити, що демократія не є ідеальною політичною системою. Згадаємо відомий вислів У. Черчілля: «Демократія — найгірша форма правління, якщо не рахувати всі інші». Проблеми демократії полягають у тому, що більшість будь-якого суспільства складається з пересічних людей і їх вибір залежить від умінь політиків маніпулювати їх суспільно-політичною поведінкою. Б. Рассел якось зауважив, що в демократичних суспільствах, на щастя чи ні, хто саме стане до влади значною мірою залежить від стадної поведінки людей. Стадний інстинкт узагалі ставить посередність дуже високо. Вона впевнена, що є сильною, тому що утворює більшість. Через те на різноманітних виборах перемагають всілякі популісти. Розумній людині важко прорватися до влади крізь їх бастіони. Справедливість цього факту ми спостерігаємо в Україні протягом більш як 30 років. Демократія дає право вибирати шлях розвитку, а який саме буде обраний — залежить від «якості» громадян держави, тобто від її соціального капіталу.

Значну роль у процесі відтворення демократичного суспільства відіграє опозиція, яка постійно підживлює процес суспільного діалогу і досягнення консенсусу суспільства щодо траєкторії його розвитку. Її необхідно поважати, а не нехтувати нею і звинувачувати «у всіх гріхах», як це робиться в нас. Без опозиції не існує демократичного суспільства. Зневажання опозиції — шлях до авторитаризму. Влада, особливо в особі наших президентів, вибудувала і вибудовує вертикаль лояльності замість вертикалі компетентності, тобто просування на різноманітні управлінські посади вірних, а не розумних. Коли вони прориваються до влади, то їм стає притаманним ефект Даннінга — Крюгера, сутність якого полягає в тому, що менш компетентні чи-

²² Детальніше див. [11; 12].

новники, використовуючи своє службове положення, завищують свої здібності щодо тих, у кого вони насправді вищі. Також є й зворотний ефект: люди з високою кваліфікацією можуть недооцінювати свої здібності. Такий підхід поширюється на всі ланки влади, що призводить до тотальної некомпетентності державного управління. І це громадянам України добре відомо.

Отже, щоб українці довіряли своїм керівникам, потрібні нові структура і зміст державного управління, головним у якому має бути мінімально можливий рівень централізованого прийняття рішень і управління їх втіленням. Справа у визначенні цього рівня. Для повоєнної України він має бути вищим за середньоевропейський, оскільки відродження країни вимагатиме мобілізаційних зусиль, особливо на стадії переходу від воєнної економіки до мирного етапу її розвитку. Але поступово він повинен зменшуватися до «оптимального рівня», який визначається багатьма чинниками, серед яких першорядною стане економічна і соціальна активність населення: чим вона є вищою, тим менше повинно бути централізації. Для цього потрібні більш широкі можливості для вільного розвитку ділової активності населення і постійного його мотивування до законної самозайнятості.

Головне в політичному і соціальному контексті для перемоги і відродження України — це єдність її народу. Формально вона є: сьогодні 85% населення України вважають себе, перш за все, громадянами своєї країни. За оцінкою КМІС, 58% опитаних висловилися за те, що нині для України важливішим є сильний лідер; демократичну систему назвали важливішою 27%. Щодо втручання президента в діяльність парламенту і уряду, то 79% називають його виправданим для посилення оборони; 16% — вважають, що розподіл повноважень важливо зберігати навіть під час війни²³.

Співвідношення «сильний лідер — демократія» і підтримка втручання президента в діяльність парламенту відображають цивілізаційний і політичний менталітет нації, сформований у більшості населення країни за радянських часів. Чи є у нас такий лідер? Так, це має бути президент країни, який, за законом, є Верховним головнокомандуючим і повинен приймати ефективні воєнно-політичні рішення. Отже, лідер формально визначений, а чи приймає він вірні рішення — покажуть час і перебіг подій. Сьогодні чинному президенту довіряють 85% населення. Щодо його втручання в діяльність парламенту і уряду, то нагадую, що Україна, за Конституцією, є парламентсько-президентською республікою, а оскільки президент є її гарантом, то порушувати її він не має права.

Лідер ніколи не зможе створити велику державу, тому що вона в першу чергу відтворюється її сильними громадянами. Вони відповідають за свої вчинки, приймають рішення і несуть за них відповідальність. Бажати національного лідера, як правило, авторитарного, і безоглядно йому вірити може тільки нерозвинене суспільство, яке хоче тягар відповідальності за своє життя перекласти на когось. І, не дай Бог, лідером стане людина, яка не вартує цього. Історія знає таку ситуацію і найближчий приклад — Росія. Необхідно чітко визначити «хто є хто?» Яка ми країна — парламентська, парла-

²³ Демократія, права і свобода громадян та медіаспоживання в умовах війни. Липень 2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/materials/PR/20220817> (дата звернення: 05.08.2022).

ментсько-президентська, президентська, хто і як приймає рішення й відповідає за них перед суспільством?

Також опитування показало, що для 52% доцільність виборів після війни є менш пріоритетною дією, тоді як 40% вважають, що важливо вчасно провести вільні й чесні вибори. Не думаю, що більшість права, адже вільні й чесні вибори — атрибут європейської спільноти, до якої ми намагаємося приєднатися.

Україна потребує нового економічного, політичного та інституційно-культурного облаштування. У цьому контексті цікавою є модель Д. Макклоскі (модель плюралістичного *homo loquens* — «людина говорить»), у якій показано, що інститути неможливо нав'язати в патерналістській логіці. Потрібно говорити з людьми, переконувати їх, і вони вже самі створять ці інститути [12]. Отже, за цією моделлю, інформаційний простір є засобом формування нових інститутів, а тому необхідно звернути серйозну увагу на інформаційні технології при формуванні необхідних умов для адаптації певних інститутів, у нашому випадку європейських. Д. Макклоскі також резонно зауважує, що крім інститутів існують ідеї, риторика, етика, які мають велике значення для розуміння соціальної та економічної історії і творення нової. Більше того, вона стверджує, що «оцінки, думки, розмови на вулицях, уяви, чекання, надія — це те, що рухає економіку» [13, с. 11]. На її думку, яку я повністю поділяю, людську гідність і свободу слід розглядати як імпульс для інновацій. Те, що говорить Д. Макклоскі, прямо стосується формування соціального капіталу держави.

Відбудова України та її інституціональна трансформація потребують інформаційних зусиль для створення позитивного міжнародного іміджу країни. Про Україну мало знають у світі, хіба що в контексті війни, корупції і недоцільного економічного розвитку. Треба зламати цей наратив і представляти Україну як потенційно успішну для міжнародного бізнесу, навіть незважаючи на несприятливе сусідство з РФ. Необхідно формувати у наших громадян і потенційних партнерів образи майбутнього, які надихали б їх на активну діяльність, адже відомо, що наші уявлення правлять нашим світом. Слід говорити про природні ресурси, історію, культуру, працьовитий народ і т. п. Не прибіднятися, що притаманно нам. Бідних жаліють, але в них некладають капітал. Слід переконати світ і Європу, що Україна — їх майбутнє, їх потенційний життєвий і економічний простір, отже, вкладайте, а українці працюватимуть і збагачуватимуть вас і себе. Говорячи про майбутнє України, ми маємо створювати національний сторітелінг (*storytelling*), тобто цікаву історію про нас і наше майбутнє. Але це все після війни, а сьогодні необхідно згуртувати всі сили і ресурси нації заради перемоги над сильним і підступним ворогом.

ВИСНОВКИ

Війна між Україною і РФ — це протистояння між європейською і євразійською цивілізаціями. Війна спричинила поштовх до формування нового світового політичного і економічного порядку. Світ стане двополярним — США і Китай очолять свої полюси, які віддзеркалюють демократію й автократію. Щодо РФ, то вона, скоріш за все, примкне до Китаю і втратить роль глобального лідера. Україна має бути в НАТО і ЄС, що стане запорукою її спокою й розвитку.

Після закінчення війни ми маємо побудувати нову європейську державу. Для цього необхідно активно відтворювати соціальний капітал держави як здатність її громадян до колективних дій заради досягнення спільної мети і людський капітал нової якості, який буде націлений на розширене відтворення економічних відносин і економіки європейського зразку.

У процесі післявоєнного відновлення країни особливу увагу слід звернути на освіту, яка є одним з вирішальних чинників формування соціального і людського капіталу суспільства. Попри досить високий рівень освіти в країні, роль людського капіталу як фактора виробництва залишається слабкою. І справа не в кількості, а в якості й відповідності вищої та професійної освіти потребам національного ринку праці. Україна повинна активно відтворювати свій соціальний капітал заради досягнення спільної мети — відтворення соціально-економічних відносин і економіки європейського зразка. Для цього держава має створити умови для формування високого рівня довіри як між громадянами, так і громадян до державних структур. Але для цього потрібна нові структура і зміст державного управління, що полягатиме в мінімізації рівня централізованого прийняття рішень і управління їх втіленням. Громадянам країни потрібна свобода, яка визначатиме їх економічну, соціальну і політичну діяльність.

Щодо подальших досліджень проаналізованих проблем, то найбільш актуальним їх напрямом, на мою думку, має бути комплексне методологічне і методичне обґрунтування методів якісного, і особливо — кількісного, аналізу соціального і людського капіталу. Це допомогло б значно поліпшити їх оцінку для аналітичних розробок, галузевих, територіальних і міжнародних порівнянь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Розвиток людського капіталу: на шляху до якісних реформ. Керівник проекту О. Пищуліна. Київ, Центр Разумкова; Вид. «Заповіт», 2018. 367 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_LUD_KAPITAL.pdf
2. Геєць В.М., Близнюк В.В., Никифорок О.І. Актуальні аспекти політики соціальної якості в постконфліктній економіці України. *Економіка України*. 2022. № 6. С. 03—22. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.003>
3. Антонюк В.П. Втрати людського капіталу внаслідок війни як загроза повоєнній модернізації економіки України. *Економіка України*. 2022. № 8. С. 20—33. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.020>
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., Изд-во АСТ, 2003. 603 с.
5. Фридман Дж. «Горячие» точки. Геополитика, кризис и будущее мира. СПб., Питер, 2016. 400 с.
6. Піляєв І.С. Трансформація глобалізаційних процесів у контексті наслідків повномасштабного російського вторгнення в Україну. *Економіка України*. 2022. № 7. С. 03—20. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.07.003>
7. Скрипниченко М.І. Макроекономічні оцінки і прогнози повоєнного відновлення економіки України. *Економічна теорія*. 2022. № 2. С. 29—43. <https://doi.org/10.15407/etet2022.02.029>
8. Сіденко С.В. Пріоритети й чинники інноваційної політики: досвід окремих країн Східної Азії і стратегічні імперативи для післявоєнної відбудови України. *Економіка України*. 2022. № 11. С. 47—75. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.11.003>
9. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. М., ГУ ВШЭ, 2010. 256 с.
10. Бекер Т., Айхенгрін Б., Городніченко Ю. та ін. Нарис про відбудову України. URL: https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2022/04/Reconstruction-of-Ukraine-2022-04-05-copy-edited_Ukr.pdf

11. Онищенко В. Соціальні передумови економічного розвитку України. *Економіка України*. 2017. № 9. С. 19—37. URL: http://economyukr.org.ua/?page_id=723&lang=uk&aid=186
12. Онищенко В. Цивілізаційний дискурс економічного розвитку України. *Вісник КНТЕУ*. 2022. № 1. С. 132—148. URL: http://visnik.knute.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2892&catid=304&lang=uk
13. McCloskey D.N. Max U versus Humanomics: a critique of neo-institutionalism. *Journal of Institutional Economics*. 2016. Vol. 12. No. 1. P. 1—27. <https://doi.org/10.1017/S1744137415000053>

Надійшла 12.12.2022

Прорецензована 27.12.2022

Доопрацьована 02.01.2023

Підписана до друку 06.01.2023

REFERENCES

1. Human capital development: on the way to quality reforms. O. Pyshchulina (project manager). Kyiv, 2018. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_LUD_KAPITAL.pdf [in Ukrainian].
2. Heyets V., Blyzniuk V., Nykyforuk O. Topical aspects of social quality policy in the post-conflict economy of Ukraine. *Economy of Ukraine*, 2022, No. 6, pp. 3-22. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.003> [in Ukrainian].
3. Antoniuk V. War-induced human capital losses as a threat to the post-war modernization of Ukraine's economy. *Economy of Ukraine*, 2022, No. 8, pp. 20-33. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.020> [in Ukrainian].
4. Huntington S.P. Clash of Civilizations. M., 2003 [in Russian].
5. Friedman G. Flashpoints: The Emerging Crisis in Europe. S.-P., 2016 [in Russian].
6. Piliaiev I. Transformation of globalization processes in the context of the consequences of full-scale Russian invasion of Ukraine. *Economy of Ukraine*, 2022, No. 7, pp. 3-20. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.07.003> [in Ukrainian].
7. Skrypnychenko M. Macroeconomic assessments and forecasts of the post-war recovery of Ukraine's economy. *Economic theory*, 2022, No. 2, pp. 29-43. <https://doi.org/10.15407/etet2022.02.029> [in Ukrainian].
8. Sidenko S. Priorities and factors of innovation policy: experience of some East Asian countries and strategic imperatives for the post-war reconstruction of Ukraine. *Economy of Ukraine*, 2022, No. 11, pp. 47-75. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.11.047> [in Ukrainian].
9. North D.C. Understanding the process of economic change. M., 2010 [in Russian].
10. Becker T., Eichengreen B., Gorodnichenko Yu. et al. A Blueprint for the Reconstruction of Ukraine. URL: https://voxukraine.org/wp-content/uploads/2022/04/Reconstruction-of-Ukraine-2022-04-05-copy-edited_Ukr.pdf [in Ukrainian].
11. Onyshchenko V. Social preconditions for economic development of Ukraine. *Economy of Ukraine*, 2017, No. 9, pp. 19-37. URL: http://economyukr.org.ua/?page_id=723&lang=uk&aid=186 [in Ukrainian].
12. Onyshchenko V. Civilizational discourse of economic development of Ukraine. *Herald Kyiv National University of Trade and Economics*, 2022, No. 1, pp. 132-148. URL: http://visnik.knute.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2892&catid=304&lang=uk [in Ukrainian].
13. McCloskey D.N. Max U versus Humanomics: a critique of neo-institutionalism. *Journal of Institutional Economics*, 2016, Vol. 12, No. 1, pp. 1-27. <https://doi.org/10.1017/S1744137415000053>

Received on December 12, 2022

Reviewed on December 27, 2022

Revised on January 2, 2023

Signed for printing on January 6, 2023

Volodymyr Onyshchenko, Dr. Sci. (Econ.), Prof.,
Consultant at EKSOTEN-consulting, LLC
8, Pyrohova St., Kyiv, 01054, Ukraine

HUMAN AND SOCIAL CAPITAL OF UKRAINE
IN THE PERIOD OF ITS POST-WAR RECONSTRUCTION

The war started by the Russian Federation against Ukraine has a civilizational character, it is a confrontation between European and Eurasian civilizations. The war gave impetus to global changes in the world geopolitical and geoeconomic order. The world is becoming bipolar — the USA and China will lead their respective poles, which represent democracy and autocracy. In order to occupy a worthy place in this new world, Ukraine must be reborn in the European quality of its political, social and economic life.

It was determined that economic revival requires, first of all, the reproduction of the country's human and social capital, adequate to European values. The cultural phenomenon of the nation as the basis for their reproduction is substantiated. Education as a component of national culture is of crucial importance in the formation of high-quality human and social capital. The state of higher and vocational education is analyzed, the main directions of its reformation in the context of post-war development of the state are determined.

It was established that Ukraine should actively reproduce its social capital as the ability of citizens to take collective action in order to achieve the common goal of joining the EU and NATO. To this end, the state must create conditions for forming a high level of trust between citizens as well as citizens' trust in state structures. It was substantiated that this calls for a new structure and content of state administration, the main element of which should be the minimum possible level of centralized decision-making and management of decision implementation. It was proved that information policy, which aims to convince the world that Ukraine is potentially important subject of international economic and political relations, is important for stimulating the revival of Ukraine.

Keywords: war; transformational revival of society; human and social capital; integration into the EU.